

NÉMETH ISTVÁN

KÖZÉP-EURÓPA: NÉMET FELADAT?

A Közép-Európa gondolat funkciói 1814–1945 között

A „Közép-Európa” fogalom politikai értelmezése a bécsi kongresszuson (1814–1815) alakult ki, s résztvevői Németországra, Ausztriára s Oroszország nyugati részeire gondoltak, beleértve a későbbi államokat: Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot is. A mindinkább külpolitikai doktrínává formálódó német Közép-Európa-tervek – amelyek 1814–1945 között voltak érvényben – az egyes korszakokban különböző célokat és törekvéseket szolgáltak. A Közép-Európa-politika legfontosabb, változó történelmi funkciói az alábbiak szerint alakultak:

– Biztonságpolitikai alternatíva a Kelettel szemben: 1814-ben Knesebeck porosz tábornok a „szilárd közép-európai blokkal Európa katonai biztosítását tervezte Oroszországgal szemben”. Ez a motívum végig a Közép-Európa-politika kimondott vagy kimondatlan célja maradt; az első világháborúban hadicél lett („Oroszországot a lehető legtávolabbra szorítani a német határoktól”), a második világháború megnyerése esetén pedig a keleti területek az SS tulajdonába kerültek volna, s germanizálásukra különböző tervek születtek.

– A nagynémet eszmeiség megvalósítása: Friedrich List a 19. század közepén „Poroszország és Ausztria, a két német nagyhatalom szoros szövetségén nyugvó, Hamburgtól Triesztig terjedő, német vezetésű Közép-Európára” esküdött. Jelszavai: vámegység, szabad kereskedelem s az össznémet vasúthálózat kiépítése.

A Mitteleuropa-tervek hívei autark gazdasági térség létrehozását javasolták, hogy az új világ-munkamegosztásban azt Németország javára kamatoztassák. Így a Mitteleuropa-koncepció offenzív összetevője az ipari növekedés dinamikájából levezetett német világhatalmi pozíciót az európai kontinensen gazdasági hegemoniával igyekezett biztosítani.

– Anglia békés gazdasági versenyben való legyőzése: erre épültek az osztrák Karl von Bruck kereskedelmi miniszter tervei 1848–1850-ben: Németországot előbb gazdasági egységgé alakítani, majd közép-európai egyesüléssé kiépíteni, Ausztriát és Poroszországot harmóniában szövetkezni. A gazdaságilag erős Közép-Európa – az Északi- és Keleti-tenger, valamint a Földközi-tenger kikötőivel tengeri hatalommá válva – legyőzheti Angliát, s a „történelemben ismeretlen nagyságú kereskedelmi terület politikai súlya rövidesen azt is megszerzi, ami világtörténelmi feladatának betöltéséhez még hiányzik...”

– Az európai béke konszolidálása: a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország 1879. évi kettős szövetsége: senki se veszélyeztethesse Németország és Ausztria–Magyarország belső együttműködését, s szerződésük alkalmas legyen az 1878. évi berlini kongresszus révén létesített európai béke konszolidálására.

– „Közép-európai föderáció” Bismarck kislehetőségével, s az Egyesült Államok és Oroszország túlsúlyával szemben. Az elképzelés 1883-ban Constantin Frantznál jelent meg, s a német és az osztrák császárság felbonthatatlan véd- és dacsövetségét, kölcsönös öröklést szorgalmazott. A két birodalom államszövetségének létrehozása az első világháború éveiben folyamatos cél maradt.

– A közép-európai német népiség nemzeti összefogása: az alldeutschoknál (össznémetek) 1895 körül öltött konkrét formát. Közép-európai vámszövetség létrehozására s végül Nagy-Németország helyreállítására irányult, amely a világhatalmi pozíció megszerzésének feltétele.

– 104 milliós (57 + 47 millió) zárt gazdasági térség létrehozása Németország és Ausztria–Magyarország összefogásával: a Julius Wolf vezette Közép-európai Gazdasági Egyesület (1904-től) terveiben jelentek meg, ekkor még a gazdasági közeledés önrendelkezési jogának megőrzésével; Közép-Európa a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által győztesként megszerzett országrészekkel együtt egységes gazdasági területet alkot: az 1914. szeptemberi német katonai sikerek nyomán fellángoló annexiós hullám keretében Heinrich Class, az Össznémet Szövetség elnöke is ezzel a megoldással számolt.

– A „Közép-Európával” megerősödött Németország világhatalommá válása Nagy-Britanniához, az Egyesült Államokhoz és Oroszországhoz hasonlóan. Walter Rathenau 1912–1913. évi tervei, aki a Közép-Európához vezető utat a Franciaországgal való kiegyezésben, illetve az Ausztria–Magyarországgal megvalósítandó teljes vámegységben látta.

– A német hegemoniával megvalósítandó Közép-Európa-eszme: a német birodalmi kormány 1914. „szeptemberi programja” teljesen ebbe az irányba fordult, mivel a remélt „győztes béke” következtében javulnának „Nagy-Közép-Európa” kilátásai. A program a háború előtt a vezető német bankárok és iparosok körében is mind népszerűbbé vált.

– Az „új Közép-Európa” azért küzd – állították 1917-ben a szép számban megjelenő írások –, hogy megakadályozza kizárását a világgazdaságból, és majd gyarmati birodalomként is felléphessen. Jövőbeni célja, hogy a háborús együttműködés a vámunió révén állandó szövetséggé bővüljön.¹

– A weimari köztársaság éveiben (1919–1933) a német Mitteleuropa-tervek nem merültek feledésbe. A birodalmi kormányok egyik legfontosabb feladata előbb rendezett politikai viszonyok helyreállítása volt, amely a gazdasági kapcsolatok javulásának nélkülözhetetlen feltételét jelentette. Az 1920-as évek elején a német Délkelet-Európa-politikában elsődlegesen a külkereskedelmi kapcsolatok domináltak, különösen azokkal az államokkal és térségekkel, amelyek-

kel már a háború előtt is jó kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. Második feladatként Gustav Stresemann irányításával rövidesen aktív német kisebbségi politika bontakozott ki, amely egyúttal aktív német keleti politikát is jelentett, s az 1920-as évek közepétől szisztematikus tevékenységével alapvetően hozzájárult a közép- és délkelet-európai térségben a német befolyás helyreállításához. Berlin 1926–1929 között csupán a status quo megőrzésén fáradozott, hogy a régió országai ne tömörüljenek a birodalom nélküli vagy azzal ellenséges föderációba. A világgazdasági válság pusztító hatásai a német gazdaságra, valamint a szinte egyidejűleg beterjesztett Briand-terv (1930) világhossá tette a birodalom számára 1926 óta követett politikájának törekény alapjait. Párizs ragaszkodott ahhoz, hogy a gazdasági egyesítés minden lehetőségét szigorúan a biztonsági kérdések határozzák meg, ami a német politikusok számára elfogadhatatlan volt. A politikai vitáktól függetlenül a német gazdaság az 1930-as évek elején ismét felfedezte a délkelet-európai térséget, és elhatározta, hogy a politikával ellentétben konkrét és mérhető eredményt ér el.²

– 1933. január 30-a után a Hitler-kormány külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós követeléseivel kapcsolódott, céljaiban és módszereiben ugyanakkor teljesen eltávolodott attól. Arra törekedett, hogy szakaszos revízióval megszerezze Kelet-Közép- és Délkelet-Európát, majd a Szovjetunió meghódítása után az európai kontinentális impérium élére kerüljön, amelyben az addigi hegemon Franciaországot legyőzte, vagy pedig a gyengébb partner szerepébe kényszerítette.

A vilmosi német külpolitika világhatalomra törekvő irányvonala a külpolitikai, gazdasági és pénzügyi apparátusokban tovább élt, mert sem 1918–1919-ben, sem 1933-ban nem került sor tisztogatásra a bürokratikus elit soraiban. Érintetlenek maradtak a vilmosi korszak közép-európai kontinentális hegemoniára irányuló tervei is, amelyek elvezettek a hitleri közép-európai kontinentális hegemonia, a gazdasági nagytérgazdaság gondolatához (Délkelet-Európa súlyponttal), a tengerentúli gyarmatszerzés, valamint a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal való egyenjogú világhatalmi státusz ábrándjához. A németek által uralt Közép-Európa, gazdaságilag és hatalompolitikailag kiegészülve a Duna-Balkán térséggel, minden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a náci élettér-gondolkodásig. A polgári-nemzetikonzervatív tábor a kontinentális hegemoniában öncélt látott, míg Hitler ugródeszkát és kiindulási bázist a „keleti élettér”, valamint a „bolsevizmus és zsidóság” elleni faji megsemmisítő háború számára.³

A Közép-Európai gazdasági összefogás terve a negyedik világhatalommá válásért az első világháború előtt és alatt

■ A németek 1871. évi birodalomalapításukkal megvalósították az európai politikai gondolkodásban akkor uralkodó nemzetállami eszmét. Majd az Ausztria–Magyarországgal megkötött kettős szövetséggel (1879. október 7.) és az Olaszország bevonásával létrehozott hármas szövetséggel (1882. május 20.) olyan nagynémet variációt teremtettek, amely nem alkotott ugyan zárt államrendszert, de tartós szövetségen nyugodott. A szövetség idővel a német-osztrák „*nibelungi hírség*” propagálásával különleges érzelmi töltést kapott.

Az egyre gyakrabban felbukkanó különböző Mitteleuropa-terveket ekkor már erősebben áthatotta a geopolitikai felfogás és a kereskedelmi-gazdaságpolitikai tartalom. Az 1870-es évek végén a védővám-politikára való áttéréssel pedig a német közgazdászok a Mitteleuropa-elképzelést kiegészítették a „világbirodalmak” elmélettel, amelynek alap gondolata a közép-európai államok gazdasági összefogásának szükséglete volt. Az elképzelés szerint a jövőben a világot gazdaságilag továbbra is három világbirodalom – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország – uralná, ha Németországnak nem sikerülne Mitteleuropát vámpolitikai vezetése alatt egyesíteni. Ebben a Közép-Európa-konceptióban elsősorban az exportorientált és kereskedelmi szerződésekkel privilegizált német készáruipar képviselői tömörültek abban a reményben, hogy szembeszállhatnak a gazdasági térségek szűkülésével fenyegető angol ambíciókkal, amelyek 1903-tól nyíltan jelentkeztek a preferált váموkról folytatott vitákban, illetve konkrét kereskedelempolitikai intézkedésekben.

A Mitteleuropa-tervek hívei autark gazdasági térség létrehozását javasolták, hogy az új világ-munkamegosztásban azt Németország javára kamatoztassák. Így a Mitteleuropa-konceptió offenzív összetevője az ipari növekedés dinamikájából levezetett német világhatalmi pozíciót az európai kontinensen gazdasági hegemoniával igyekezett biztosítani. Ausztria–Magyarországon a Mitteleuropagondolat kezdetben erősítette a Németországhoz közeledést – amelyre gazdaságilag és politikailag egyaránt rá voltak utalva –, valamint az orosz agrárexporttal szembeni elzárkózást, amely a transzlajtai agráriusok célja volt. Már a századforduló táján több gazdasági szervezet alakult a közép-európai térség összefogására, majd a gomba módra növekvő és alakuló szervezetek alátámasztására az első világháború előtt és alatt rendkívül élénk publicisztikai tevékenység bontakozott ki; brosrák és emlékiratok tucatjai árasztották el a könyvpiacot és a hivatalokat.

A Német Birodalom erős politikai, katonai, gazdasági és tudományos potenciálja Péterváron az orosz Európa-politika hosszú távú átorientálódását indította el. Anglia és Franciaország is érintve érezte magát. Mitteleuropa ezáltal megszűnt olyan térség lenni, ahol az európai nagyhatalmak politikai erőviszonyai szerződésben rögzített módon metszik egymást, és garantálják Európa belső egyensúlyát. Kirajzolódott a bécsi európai békerendszertől való eltávolodás az első világháborús szövetség irányába. Bismarck bonyolult külpolitikájával igyekezett késleltetni és hatástalanítani e folyamatot. Szerződési rendszere azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az európai szerződéses megegyezés helyébe olyat alkosson, amelybe a birodalomalapítás is beágyazódik. Már akkor kérdéses volt, megvalósítható-e szerződéses rendszerben Európa teljes újjárendezése; s éppen ez alkotta Mitteleuropa és Németország állami szervezetének európai problémáját.

A két monarchia szövetségi viszonyát 1914-ig a gazdasági és kereskedelempolitikai megfontolások csak részben befolyásolták, s elsősorban a kül- és biztonságpolitika dominált. 1909 előtt Bernhard Bülow kancellár (1900–1909) kifejezetten szkeptikusan és elutasítóan viszonyult a Közép-Európa tervekhez, főleg a Közép-európai Gazdasági Egyesületek reklámszerű, Amerika-ellenes tevékenységéhez.⁴ A boszniai válságban (1908–1909) Bülow elsősorban a Német Birodalom elszigetelődésének veszélye miatt állt ki kettős szövetségi partnere mellett. Egyértelművé vált, hogy Ausztria–Magyarország hídfőt alkot a német

vezetésű, Délkeletre bővülő Közép-Európa számára, amely semmiképpen nem omolhatott össze.

A két monarchia szoros gazdasági együttműködését – a három világbirodalomról szóló tézishez kapcsolódva – a Julius Wolf breslauer közgazdász által 1904 elején létrehozott Közép-európai Gazdasági Egyesületek népszerűsítették Németországban, Ausztriában és Magyarországon. Főleg az új iparágak képviselőiben a meglévő piacok biztosítását és a közép-európai államok kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködését a „*távol-külföld*” felé irányuló egyfajta „*kereskedelempolitikai szövetségben*” látták biztosítottnak.

Wolf kijelentette, hogy a valamennyi területen folyó szisztematikus munka esetén valamennyi állam nyertes lesz, anélkül, hogy az államok gazdaságpolitikai, illetve politikai önrendelkezési jogát a legkisebb mértékben is érintené. Ha csak Németország és Ausztria–Magyarország jut egyezsége, súlyuk (57 + 47 millió = 104 millió lakos) akkor is jelentősebb lesz, mint ha egyenként lépnének fel. A szervezettől idegen az agresszív vagy agitációs tevékenység; egész tevékenységében és végcéljaiban is a békét erősítő elem kíván lenni.⁵

A német külügyminisztérium (*Auswärtiges Amt – AA*) 1903. szeptember végén nem tartotta megvalósíthatónak a közép- és nyugat-európai államok vám- és gazdasági szövetségbe (európaiba vagy csak közép-európaiba) tömörítését, hogy így egyenjogúak legyenek az Orosz Birodalom, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia – gyarmataikat és birtokállományát is magában foglaló – nagy gazdasági térségeivel. Az elképzelést „*jelenleg és a távolabbi jövőben is*” kivitelezhetetlennek ítélték, mert szerintük áthidalhatatlanok a politikai és gazdasági érdekellentétek, a nemzetiségek és kormányformák különbségei. A külügyminisztérium úgy ítélte meg, hogy a közép-európai országok kölcsönös vámkedvezménye az adott pillanatban megvalósíthatatlan, s ütközik a birodalom politikájával, amely elvben szilárdan ragaszkodik a legnagyobb kedvezmény rendszeréhez.⁶

A német birodalmi vezetés viszonya a Közép-Európa-tervekhez csak a „*közép-európai*” gondolkodó Bethmann Hollweg kancellársága (1909–1917) alatt változott meg. Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági és strukturális különbségei azonban 1914-ig megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámkedvezményes viszonya létrejöjjön. Berlin nem kívánt részt vállalni a Monarchia belpolitikai felelősségéből.

A német kormány 1914. szeptemberi hadicél-elképzeléseinek negyedik pontja közép-európai gazdasági szövetség megalakítását tűzte ki vámmegállapodások révén, még a környező országok meglehetősen széles körének részvételével. A közös alkotmányos vezetés nélküli szövetség azonban „*kifelé a tagok egyenjogúságát mutatja, valójában német vezetés alatt áll és stabilizálnia kell Németország gazdasági hegemoniáját Közép-Európa felett*”.⁷

1915 nyarán a német-osztrák viszony szorosabbra fonásának hívei váratlanul támogatást kaptak Ausztriából. A bécsi *Die Information* című lap 1915. március 29-én a két birodalom területi nagyságára és népességére hivatkozva (Németország: 541 000 km² és 65 millió lakos, Ausztria–Magyarország 676 000 km² és 51 millió lakos, összesen 116 millió fő) sürgette gazdasági egységüket. Julius 17-én Münchenben osztrák kezdeményezésre a német Reichstag 12 képviselője és 11 német-osztrák politikus nem hivatalos eszmecserején szorosabb gazdasági és politikai együttműködésről tárgyaltak.⁸

1915. szeptember elején Heinrich Friedjung professor, Michael Hainisch tanácsos, Eugen von Philippovich professor és Hans Übersberger bécsi professorok *Emlékirat Német-Ausztriából* címmel megküldték Bethmann Hollweg kancellárnak 104 oldalas, bizalmas kéziratként Lipcsében kinyomtatott munkáját olyan nagy közép-európai gazdasági térség alakításáról, amely a kongresszusi Lengyelországra is kiterjedne.⁹

1915 októberében Bethmann Hollweg kancellár a német minisztériumokkal és a hadvezetéssel szemben keresztülvitte a Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági, politikai és katonai együttműködésének bázisán nyugvó, újjáalakítandó Európa tervét, amelyet nyugaton a szövetséges Belgium, keleten pedig új északkeleti határaival a szövetséges Lengyelország biztosít.¹⁰ „*Mitteuropa*” tiszta gazdasági egyezmény, a kevésbé feltűnő vámszövetség formájában Németország háborús célja lett. A csökkenő közbülső vámok bázisán működő gazdasági térség létesítésével – amelyet kifelé a „*legnagyobb kedvezémmel*” lepleztek – a német gazdasági erő világos hatalmi viszonyok nélkül befolyása alá vonná az európai térséget.¹¹ Bethmann Hollweg és Burian osztrák–magyar külügyminiszter 1915. november 11-i berlini konferenciáján a német kormány határozott kísérletet tett Mitteleuropa-tervének keresztülvitelére Ausztria–Magyarországgal szemben. A német kancellár az 1878–1879. évi bismarcki terveken túlmutató szövetség új formáját az antanthatalmak tartós fenyegetésével indokolta, amelyek vereségük után is ellenségek maradnának. Németországot a három ellenség új támadásától „*csak az áthatolhatatlan közép-európai blokk alakítása*” óvna meg, amely a biztos békekorszak „*valamennyi fejlődési lehetőségét*” is megnyitná.¹²

Friedrich Naumann 1915 nyarán megjelent *Mitteleuropa* című könyvében Közép-Európa magját a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország közösségében látta, amely szövetséges Olaszországgal, az Oszmán Birodalommal és lehetőleg a skandináv és Benelux országokkal is. A közép-európai államszövetség „*elkerülhetetlensége*” mellett érvelve külpolitikai indokai között kifejtette, hogy a kis államoknak nincs egyéb választásuk; Ausztria–Magyarország nem állhat meg önmagában, s Németország természetes szövetségese; a terv megvalósulása megmentené Magyarország területi integritását a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben, Magyarországnak biztosítaná a világhatalomban való részvételt. Gazdasági érvei szerint Németország biztosítja Ausztria–Magyarország gabonafelvételét, a német tőke beáramlása pedig meggyorsítja a nagyipar kialakulását. Ily módon az elmaradt magyar mezőgazdasági termelést hamarosan európai színvonalra lehet emelni. Az államszövetség megszünteti a kivándorlást, s munkalehetőséget teremt az agrárproletariátusnak. Javaslati a két monarchia közös újoncozását, katonai ellenőrzést, külpolitikát, vasúti és folyamszabályozást tartalmaztak. Azonos pénz- és mértékrendszert, bank- és kereskedelmi jogot s arányos katonai teherviselést helyeztek kilátásba. Kölcsönösen szavatolnák az államadóságot, azonos vámok és közös vámhivatal működne, s megegyezne a munkásvédelmi és egyesülési jog is.¹³

Friedrich Naumann mind aktívabb lett a Közép-Európa-tervezésben és annak népszerűsítésében, s közvetlen kapcsolatot tartott a Külügyi Hivatallal és a kancellárral. 1916 augusztusában elkészítette *Bulgária és Közép-Európa* című tanulmányát, majd 1917 májusában *Közép-Európa és Lengyelország* című emlékiratát. Egyúttal aktív tanácsadója lett az időközben megalakult a 22 fős *Arbeitsausschuß für Mitteleuropa*nak (Közép-Európa Munkabizottság), amely

Bethmann Hollwegnek is megküldte a Lengyelországról szóló emlékiratot. Ebben a német területek megnövelésével igyekeztek biztosítékot teremteni az 1914. évihez hasonló támadásokkal szemben. Hozzáfűzte, hogy rövid időn belül a közép-európai valuta kérdésében is emlékiratot juttatnak el a birodalmi hivataloknak.¹⁴ A Munkabizottság 1917. évi szórólapján azt hangsúlyozta, hogy a „központi hatalmak... mint örökké összetartozók, s a békében is együtt masíroznak, vagy bizalmatlan szerződő partnerként elválnak egymástól... A jövő béketárgyalásain is zártan, egységesen lépnek fel.”¹⁵

A Közép-Európa-tervek megghiúsulása

■ A Közép-Európa-tervek a német-osztrák-magyar politikai és gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásáról és vámszövetségük létrehozásáról végül is nem váltak valóra. A két monarchia viszonyát mindinkább a német katonai vezetés egyre agresszívabb, hatalompolitikai megfontolásokból táplálkozó álláspontja határozta meg, amely félresöpörte a közép-európai összefogás gazdasági érveit és megállapodásait, s a Monarchiát szinte vazallusi szerepbe szorította. Az egyes országok katonai megszállásakor pedig már nem volt szükség gazdasági szerződésekre, hogy Ausztria–Magyarország nem biztosította az 1914. évi ausztró-lengyel megoldás Németország által követelt garanciáit, ezért a német politika célját egy Németországhoz szorosan kötődő lengyel állam alapításában határozták meg. A két monarchia Lengyelország sorsa körüli huzavonája végigkísérte az első világháború menetét. Az Osztrák–Magyar Monarchiának állandóan védekeznie kellett a különböző német helyekről érkező nyomások ellen.

1917 tavaszára már teljesen nyilvánvalóvá vált a két monarchia vezetésének alapvetően eltérő helyzetmegítélése: Ausztria–Magyarország mindenáron békét szeretett volna kötni, befejezni a háborút, s ennek érdekében messzemenő területi engedményekre is hajlott, hogy a német hadvezetést rávegye a békekötésre. A megegyezéssel békére nyugaton, vagyis Franciaország esetében (lemondás Elzász-Lotaringiáról) látott lehetőséget, s 1917 februárjában (Sixtus-levél) saját kezdeményezést is tett. Békekötési javaslatait II. Vilmos fennhéjázóan visszautasította, pedig (I.) IV. Károly már jelezte, hogy az antant mellett a belső forradalom söpörheti el rendszereiket.

A Német–Osztrák–Magyar Gazdasági Szövetség tevékenysége (1913–1918)

■ 1913. szeptember 12-én Lipcsében a szász királyi kormány különleges támogatásával megalakult a Német–Osztrák–Magyar Gazdasági Szövetség (*Deutsch-Österreichisch-Ungarischer Wirtschaftsverband – DÖUW*), azzal a céllal, hogy az áruforgalmukban, a valutaingadozásban, a vámkérdésekben stb. jelentkező kisebb-nagyobb nehézségeket megoldja, s a két szövetséges birodalom szálait szorosabbra fonja. Kezdetben egyfajta aprómunkával igyekeztek enyhíteni az 1902–1904 közötti vámtarifa-megállapodások hatását s csökkenteni a kereskedelmi szerződés hátrányos hatásait. Később, az első világháború éveiben különböző közép-európai gazdasági elképzeléseket, terveket és teendőket, a hadigazdaságból a békegazdaságba való átmenet intézkedéseit, a békegazdaság gazdaságpolitikájának arculatát, a közép-európai nagy vízi közlekedési útvonal létesítésének részleteit stb. vitatták meg.

Tagjai lehetnek testületek, de magánszemélyek is. A testületek között a szászországi és türingiai ipari és kereskedelmi testületek voltak többségben, de az ország többi részének gazdasági élete is képviseltette magát.¹⁶ A szövetség elnöke dr. Paasche, a német Reichstag első alelnöke lett; az osztrák szövetség vezetője Max Friedmann lett. Magyarországon majd csak 1917 elején alakult meg a Magyar–Német Gazdasági Szövetség dr. Madarassy-Beck Gyula¹⁷ elnökletével. A három ország önállóan szerveződő és egymással szoros kapcsolatban lévő szervezetei először 1917 júniusában Budapesten tanácskoztak. Az 1917. novemberi hamburgi tanácskozás idejére a Szövetség taglétszáma ezer fölé emelkedett.

Dr. Kobatsch, a Német–Osztrák Gazdasági Szövetség ügyvezetője az 1915. novemberi drezdai tanácskozáson három általános axiómát fogalmazott meg, amelyet szem előtt kell tartaniuk:

- A külpolitika manapság jellegét illetően gazdaságpolitika; ezt igazolják a háború gazdasági okai, az ellenfél által alkalmazott gazdasági fegyverek és az ökonomizálódási folyamat.

- A Német Birodalom és Ausztria–Magyarország politikai-katonai szövetsége a háború után is első számú politikai szükségyszerűség lesz.

- Az egymással szoros politikai-katonai szövetségben álló államok többé nem folytathatnak tartósan elkülönülő kereskedelmi és gazdaságpolitikát, hanem e téren is szövetkezniük kell. A gazdasági kapcsolatok szabályozása a politikai szövetség fenntartásának legfontosabb feltétele.¹⁸ Úgy vélte, hogy a 120 s az újabb szövetségeseikkel együtt esetleg 140 milliós egységes gazdasági terület kereskedelempolitikai vonzereje a térséget a legnagyobb gazdasági hatalmak sorába emeli. További előnye még a gazdasági munkamegosztás lehetősége, a javak termelésének specializációja, a meglévő és majdan fejlesztendő vízi és szárazföldi közlekedési eszközök gazdaságosabb kihasználása, a tőkefelesleg szövetséges országokban való felhasználása, az élelmiszerekkel és nyersanyagokkal való jobb ellátottság, valamint egy közös, ezért sokkal gazdaságosabb tartalékgazdálkodás kialakítása.¹⁹ Az egész kereskedelempolitikai terv a kifelé folytatott közös, egységes kereskedelmi politikára, vagyis az egységes külső vámtarifára épült. A drezdai tanácskozás megerősítette a szövetség korábbi határozatát, amely a két központi hatalom gazdasági szövetségét s hosszú távra biztosított közös kereskedelmi politikáját sürgette. Egységes, külső vámtarifa-megállapodást szorgalmaztak, amelynek vámtételei még eltérnek a két területen; a gazdasági fejlettség eltéréseit pedig kiegyenlítő vámokkal oldanák fel.²⁰ A szövetség igényt tartott nagy ipari, kereskedelmi, kisipari és mezőgazdasági szervezeteinek részvételére a két monarchia jövődó gazdasági kapcsolatairól folyó tárgyalásokban, német szövetségeseivel együtt.²¹

A küldötteknek dr. Gratz Gusztáv²² magyar parlamenti képviselő, a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke ismertette a gazdasági összefogás magyarországi helyzetét és legújabb fejleményeit. A különböző szövetségeket képviselő magyar résztvevők egyetértének azzal – mondta –, hogy lehetőleg létre kell hozni Németország és Ausztria–Magyarország belső közösségét, de megítélésük eltért a hozzá vezető utakról. Ezért csak azt ígérhette meg, hogy tudomásul veszik a határozati javaslatot, ismertetik a magyar szövetségekkel, s azon lesznek, hogy megvalósuljon a határozatok szelleme. Kifejezte reményét, hogy rövidesen megalakul a magyar–német gazdasági szövetség is.

Cáfolta a Németországban széles körben elterjedt véleményt, miszerint főleg Magyarország gördít akadályt a két szövetséges központi hatalom közeledésének

nagy gondolata elé. E véleményt teljesen alaptalannak tartotta. Hiszen Magyarország messze legerősebb termelési ágazata a mezőgazdaság, s e fórumon nem tudnak olyan közeledési javaslatot kidolgozni, amelyet a magyar mezőgazdaság pusztán saját gazdasági érdekéből ne támogatna. De ez a feltételezés a magyar ipar érdekéből nézve sem áll meg. A magyar ipar részben mezőgazdasági ipar, ezért rá szintén a mezőgazdaságra vonatkozó megállapítások érvényesek. A mezőgazdasághoz nem kapcsolódó iparágakat pedig levédik az osztrák ipar megfelelő ágai. A különbség csak az, hogy a magyar ipar hozzácsokott a nála nyolcszor erősebb osztrák iparral folytatott szabad konkurenciához, miközben az osztrák ipar erősebb konkurenciával, a német iparral szemben vámvédelemben részesül.²³

Megállapította, hogy a Németországból származó behozatal több viszonylatban növekedett, miközben a magyar kivitel csökkent. Így összességében a Németországgal folytatott kereskedelmi forgalom Magyarország számára kedvezőtlen irányba tolódott el. A termelési feltételek kiegyenlítését és saját termelésünk olcsóbbá tételét Gratz a nagyobb piacban látta, amely csak úgy érhető el, ha megélhetési költségeinket megfelelő szintre csökkentjük; adórendszerünket Németországhoz hasonlóan összhangba hozzuk a terhelhetőséggel; a nyersanyagok árát megfelelően csökkentjük; ügyes és nagyobb teljesítményre képes munkásságot teremtünk.

Elismerte, hogy Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági közeledése feltehetően rendkívüli előnyöket kínál Ausztria és Magyarország ipari és mezőgazdasági érdekei számára. Ugyanakkor leszögezte, hogy a termelési feltételek kiegyenlítése hosszabb átmeneti időt vesz igénybe, mialatt az osztrák és magyar ipar védővámrendszerét fenn kell tartani.

Gratz konkrét, alapos, szakszerű javaslatokat és bírálatot tett, s megértést kért a magyar álláspont iránt. A két monarchia gazdasági egyesítésére az alábbi javaslatokat tette:

1. egységes vámtervezet kidolgozásával egyetértésre kell jutni a különböző vámtörvényeket illetően, megteremtve azokat a kereteket, ahol aztán fokozatos közeledéssel megindul a két gazdasági terület közelítése egymáshoz;

2. arra kell törekedni, hogy a vámtarifából kikapcsolják azokat a vámokat, amelyek nem védenek tényleges termelési érdekeket;

3. szerződésben rögzítendő a Németország és Ausztria–Magyarország közötti kölcsönös előnyben részesítés ügye is;

4. a Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági életét és gazdasági törvénykezését érintő kérdések nemzetközi jogi szabályozása;

5. a közös kereskedelmi politika jellegének és módjának kereskedelmi szerződésben való rögzítése.²⁴

A drezdai Gustav Stresemann, a Nemzeti Liberális Párt (*Nationalliberale Partei*) Reichstag-képviselője előbb méltatta Friedrich Naumann éppen megjelent, rendkívül szellemesen, élvezetesen megírt, a német nyelv minden szépségét megcsillantó *Mitteuropa* című könyvét, amelynek elolvasását valamennyi résztvevőnek ajánlotta.²⁵ Feltételezte, hogy a világháború után új világgazdasági képződmények jönnek létre, s a jövőben meg kell tanulni földrészekben gondolkodni. A létrehozandó gazdasági blokkot annak a tagadhatatlan ténynek állította be, hogy ellenfeleik – még ha nem is folytatnák a jövőbe mutató közös kereskedelmi politikát – már most elég nagyok és erősek, hogy hatalmas gazdasági területeket állítsanak a központi hatalmakkal szembe. Először Angliát említette,

amely gyarmataival a világ nagy részét uralja, s kétségtelenül tovább akarja szilárdítani a gyarmataival meglévő politikai és kereskedelempolitikai kötelékeket. A nagy Orosz Birodalom kereskedelmi szerződéseiben már békeidőkben bizonyos autarkia előkészületeket tett, s növelni szándékozik a vámfalakat. Franciaországot és gyarmatait azért ugrotta át, mert azok a német értékesítés számára korábban jelentéktelenek maradtak. Harmadik nagy, új világgazdasági alakulatként már a háború alatt a gazdasági pánamerikanizmus jelentkezett. Utalt arra, hogy a Julius Wolf által már 1904-ben megalakított Közép-európai Gazdasági Szövetség tevékenysége is az amerikai veszély elleni európai nagyállami összefogásra irányult. Kétségtelen – mondta –, hogy a háborúban meggyengült Európának a béke éveiben minden erejére szükség lesz, hogy a világháborúban Anglia mellett kolosszális mennyiségű kereskedelmi felesleggel rendelkező Egyesült Államokkal felvegye a versenyt.²⁶

Lehetséges, hogy európai ellenfeleink is egyesítik gazdasági erejüket – folytatta –, s a politikai gyűlölet gazdasági bojkottá alakul. Ez a háború gazdasági háború, ahol a hadseregek harcai mellett törvénykezési harcok, blokádharok, bojkottharcok is folynak ellenünk, amelyet ellenfeleink a háború után is folytatni kívánnak. Végzetes hibának tartotta, ha tétlenül szemlélnék, ellenfeleik miként hozzák létre gazdasági tömörülésüket. Szükségesnek tartotta a semleges országok megnyerését is, s azt tanácsolta, ajánlják fel nekik 120 milliós fogyasztási területüket. Azt javasolta, hogy a kedvezményes vámok (az osztrák és magyar szóhasználatban preferenciális vámok) gondolatát váltsák fel a gazdasági szövetség és a közös kereskedelmi politika gondolatával.

Stresemann szerint már most plasztikusan kirajzolódik egy nagy, hatalmas gazdasági terület, amely a háborúban is független Angliától. „Nem gondolunk arra, hogy valamikor is feladjuk a világpiaçért folyó harcot. Amikor az első német kereskedelmi gőzös elhagyja Bremerhavent vagy Cuxhavent, megkezdjük a harcot Angliával Észak- és Dél-Amerikáért, s az egész világért. Ha nem ezt tenénk, ha nem ez lenne az akaratunk, akkor a világháborút katonailag megnyerénk, de gazdaságilag elveszítenék.”²⁷

■ IRODALOM

- Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Gondolat, Bp., 1976.
- Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Gondolat, Bp., 1987.
- Borodziej, Wl. – Duchhardt, H. – Morawiec, M. und Romsics, I. (Hrsg.): *Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europa-pläne des 19. und 20. Jahrhunderts*. I–III. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005.
- Charmatz, Richard: *Österreich-Ungarns Erwachen (Der deutsche Krieg)*. Stuttgart, 1914.
- Diehl, Karl: *Zur Frage eines Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1915.
- Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Teleki László Alapítvány, Bp., 1998.
- Duchhardt, Heinz – Németh, István (Hrsg.): *Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der Zwischenkriegszeit*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2005.
- Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)*. Franz Steiner, Stuttgart, 1999.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967.
- Galántai József: *A Habsburg-Monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1985.
- Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Bp., 2001.
- Geiss, Imanuel: *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*. Carl Hanser Verlag, München-Wien, 1978.
- Graz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Bp., 1934.
- Gürtler, A.: *Österreich-Ungarn ein Schema für Mitteleuropa*. Graz, 1916.
- Haselsteiner, Horst: *Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus*. In: Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der*

- ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995. XIX-XXVII.
- Hildebrand, Klaus: *Reich – Großmacht – Nation. Betrachtungen zur Geschichte der deutschen Außenpolitik 1871–1945*. Historische Zeitschrift 259. 1994.
- Hillgruber, Andreas: *Deutsche Großmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1977.
- Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
- Irresberger, Carl: *Das Deutsch-Österreichisch-Ungarische Wirtschafts- und Zollbündnis*. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung des österreichisch–ungarischen Standpunktes. Verlag von Julius Springer, Berlin, 1916.
- Komjáthy Miklós: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichische-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.
- Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1955.
- Naumann Frigyes: *Középeurópa*. Politzer Zsigmond és fia, Bp., 1916.
- Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009.
- Oncken, Hermann: *Das alte und das neue Mitteleuropa. Historisch-politische Betrachtungen über deutsche Bündnispolitik im Zeitalter Bismarcks und im Zeitalter des Weltkrieges*. Verlag Friedrich Andreas Perthes, Gotha, 1917.
- Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Bp., 2007.
- Plaschka, Richard G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold u. a.: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
- Riedl, Richard: *Die Industrie Österreichs während des Krieges*. Wien, 1932.
- Romsics Ignác (szerk.): *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: Uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Bp., 1997.
- Rumpler, Helmut und Niederkorn, Jan Paul: *Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1996.
- Szokolay Katalin: *Az osztrák–magyar kormány lengvel politikája az első világháború idején*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.
- Wolf, Julius: *Ein deutsch-österreichisch-ungarischer Zollverband*. A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1915.

■ JEGYZETEK

1. Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 9–10.
2. Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2001. 253–255, 258–259.
3. Uo. 355.
4. Jürgen Angelow: *Interessenidentität und Mächtekonkurrenz im Zweibund*. In: Helmut Rumpler und Jan Paul Niederkorn (Hrsg.): *Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1996. 321.
5. Reinhard Opitz (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 141–142. Az 1904–1918 között fennálló egyesület tevékenységéről lásd Németh István: *Julius Wolf közép-európai gazdasági egyesülete (1904–1918)*. Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae XXXV. (2008). Eger, 149–180.
6. Uo. 146–147.
7. Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Kiadó, Bp., 2004. 71.
8. Németh: *Európa-tervek 1300–1945...* i. m. 161–162.
9. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), R 2592. Németh: *Európa-tervek 1300–1945...* i. m. 175–179.
10. Németh: *Európa-tervek 1300–1945...* i. m. 161.
11. Uo. 163.
12. Uo. 163–164.
13. Uo. 164–165.
14. PA AA (B), R 2592. Geheime Akten. Friedrich Naumann: *Mitteleuropa und Polen*. 11. pp. (Berlin, 1917. május 21.)
15. Uo. R 2597. Geheime Akten. Friedrich Naumann levele Zimmermann külügyi államtitkárhoz (1917. május 24.)
16. Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden betr. die zukünftigen wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn in Anwesenheit zahlreicher Industrieller und Wirtschaftspolitiker aus Österreich und Ungarn. Berlin, 1916. 7–8.
17. Madarassy-Beck Gyula, báró (1873–1939): bankár, nagytőkés. Ügyvédi oklevéllel 1899-ben a Magyar Agrár- és Járulékbank Rt. szolgálatába lépett. 1900-tól a Magyar Jelzálog-Hitelbank Rt. vezértitkára, majd vezérigazgatója, 1917-től 1925-ig elnök-vezérigazgatója. 1910-től 1918-ig nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselő, 1920–1939 között a Magyar–Olasz Bank alelnöke, a Magyar Kereskedelmi Csarnok elnöke. 1906-ban báróságot kapott.
18. Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden... i. m. 21.

19. Uo. 24.
20. Uo. 25. és 30.
21. Uo. 30–31.
22. Gratz Gusztáv (1875–1946); magyar publicista, politikus. 1917-ben magyar pénzügyminiszter. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően 1921-ben a független Magyarország külügyminisztere. 1924–1938 között a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke.
23. Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes am Montag, den 29. November 1915 in Dresden... i. m. 33.
24. Uo. 36–37.
25. Uo. 43–44.
26. Uo. 44–45.
27. Uo.

